

Application of Skinner's methodology in the study of political thought of Nizam al-Mulk

Mohsen Morsalpour¹

1- Associate Professor of the History Department, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/06/03 Accepted: 2026/08/01 pp: 50- 63 Keywords: Skinner; Hermeneutics; Nizam al-Mulk; Siyāsāt-Nāmah; Seljuks.	The Siyāsāt-Nāmah of Nizam al-Mulk, which was compiled in response to the request of Sultan Malik Shah and based on the Iranian governmental model, is one of the most prominent texts of Iranian thought. Since Skinner's methodology is based on the understanding of political thought in the historical and linguistic context, the present article has chosen it to examine the political thought of Nizam al-Mulk in Siyāsāt-Nāmah. Based on Skinner's methodology, Nizam al-Mulk authored the Siyāsāt-Nāmah using an illocutionary speech act, where the intended communicative action aimed to offer counsel to the sultan and oppose the Seljuk Turks' approach to governance. The core of Nizam al-Mulk's thought was the concept and term of justice and fairness, which he borrowed and redefined from ancient Persia. Based on Quentin Skinner's methodology in analyzing political thought and employing a historical approach, this article examines the political, historical, and discursive context of the Seljuk era and its influence on Nizam al-Mulk's political thought in the Siyāsāt-Nāmah. By taking illocutionary speech acts into consideration, this article concludes that by emphasizing the concept of justice, Nizam al-Mulk intended to weaken the Turkish view of governance and reinforce the Persian model of statecraft as an intentional act. Citation: Morsalpour, M. (2026). Application of Skinner's methodology in the study of political thought of Nizam al-Mulk. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 50-63.
	 © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57220.1083 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.4.4

¹ **Corresponding author:** Mohsen Morsalpour, **Email:** morsalpour@lihu.usb.ac.ir, **Tell:** +989132480542

Extended Abstract

Introduction

According to Skinner's methodology, in studying political thought, the historical context of the formation of political thought should be examined. This methodology also considers the fact that writing a book on political thought is an intentional act of communication. Accordingly, in studying the political thought of Nizam al-Mulk, which is presented in the *Siyāsat-Nāmah*, the difference in opinion regarding government among the Turkmens and Iranian bureaucrats was the background for writing the *Siyāsat-Nāmah*. The Turkmen's unfamiliarity with governing urban dwellers forced them to employ Iranian bureaucrats. The nomadic Ghaznavids, who had tribal armies with a tendency toward decentralization and whose main problem was to obtain new pastures, were confronted with a settled and civilized society after entering Iran. The Iranian bureaucrats, who were generally affiliated with the Ghaznavid court and were their former agents, tried to push the Seljuk sultan to adopt the Iranian model of government by providing advice and solutions to him. Writing the *Siyāsat-Nāmah*, Khajeh Nizam al-Mulk—the chief proponent of the bureaucratic perspective—aimed to persuade the Seljuk sultan to adopt the Iranian model of landownership.

Material & Methods

Grounded in Quentin Skinner's contextual methodology and a historical approach, this article examines how the political, historical, and discursive context of the Seljuk era shaped Nizam al-Mulk's political thought in the *Siyāsat-Nāmah*. Data were gathered through archival research and text analysis.

Results and discussion

The arrival of the steppe-nomadic Seljuks in Iran created problems for the sedentary people. The destruction of cities and especially farms, which were considered pastures by the Turkmens, created difficulties for the people of various regions, especially in the early days of the Seljuks. However, with the consolidation of the government and familiarity with the Iranian method of government, the Seljuk sultans were more inclined towards the Iranian governmental model, and the Seljuk government moved closer to a centralized government model from the reign of Alep Arslan. During the reign of Malek Shah, Iranian bureaucrats, the most important of whom was Khajeh Nizam al-Mulk, gained more power. The Oghuz emirs, who had anti-centralization tendencies, did not accept the centralization policies of the bureaucrats. This caused disagreements and conflicts that created turmoil. It was in such circumstances that Khajeh Nizam al-Mulk, at the request of Malek Shah, wrote a *Siyāsat-Nāmah* to familiarize the Seljuk sultan with the Iranian governmental model. Theoretically, the *Siyāsat-Nāmah* should be placed in the context of this ideology in order to explain its relationship with its contemporary ideology or discourse, which was the Iranian governmental model. Works of ancient Iranian political thought, such as the *Testament of Ardashir* (*'Ahd-i Ardashir*), served as key sources for Nizam al-Mulk, who emphasized the central components of the Iranian model of statecraft. The main focus of the *Siyāsat-Nāmah* is the concept of justice, which Nizam-al-Mulk adopted and redefined from ancient Iran. Although there were some differences in the definition of the concept of justice from the ancient Iranian period, the most important definitions were similar. The main meaning of justice was to prevent people from attacking each other and also to prevent oppressors and government officials from oppressing the weak. One of the methods Nizam-al-Mulk proposed for justice was the Sultan's oppression, which was one of the oldest themes of justice for rulers in Iran. By emphasizing the concept of justice, Nizam-al-Mulk tried to control the arbitrariness and power-seeking of the Seljuk princes and the Oghuz emirs. In practical terms, Khajeh Nizam al-Mulk managed the affairs of the Seljuk

government with discretion, giving the governance of important cities and court positions to his sons and subordinates, and controlling all affairs.

Conclusion

The confusions that did not arise from the Turkish attitude towards the government and Malik Shah's acknowledgement of it, and the conflict between the centralizing discourse represented by the Turkmen rulers and the centralizing discourse represented by the Iranian bureaucrats, were the main platform for the formation of Khajeh Nizam al-Mulk's *Siyāsāt-Nāmah*. Khajeh Nizam al-Mulk, as one of the most prominent representatives of bureaucratic discourse, tried to present the Iranian governmental model to Malik Shah by using the sources of ancient Iranian thought, especially *Ahd-e-Ardeshir*. In the Iranian governmental model, the judiciary was central, and the divine selection of the ruler was the reason for distinguishing him from others. From this, Khajeh Nizam al-Mulk tried to answer the problems of his own era by drafting *Siyāsāt-Nāmah*. By writing the *Siyāsāt-Nāmah*, he sought to diminish the influence of Turkic tribal customs and elevate Malik-Shāh from a mere tribal chieftain to a divine-right sultan endowed with the *Farr-i Izadī* (Divine Glory).

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

کاربست روش‌شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک

محسن مرسلپور^۱

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	سیاست‌نامه خواجه نظام الملک که در پاسخ به درخواست سلطان ملک‌شاه سلجوقی و بر پایه الگوی
دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۳	ملک‌داری ایرانی تدوین شده یکی از برجسته‌ترین متون اندیشگی ایرانی است. پژوهش حاضر
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰	روش‌شناسی اسکینر آن را برای بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه برگزیده است.
صص: ۵۰-۶۳	از آن روی که روش‌شناسی اسکینر بر پایه درک اندیشه سیاسی در بستر تاریخی و زبانی است، شناخت
واژگان کلیدی: اسکینر، هرمنوتیک، نظام الملک، سیاست‌نامه، سلجوقیان.	محیط سیاسی و گفتمان دوره‌ی حکومت سلجوقیان و قرار دادن اندیشه‌ی خواجه نظام الملک در این بستر، سبب تبیین این اندیشه‌ها خواهد شد. بر اساس روش‌شناسی اسکینر نظام الملک با کنش گفتاری مقصود رسان به تحریر سیاست‌نامه پرداخت که عمل ارتباطی قصد شده در جهت ارائه اندرز به سلطان و ضدیت با نگرش ترکان به حکومت بود. محور اندیشه‌ی خواجه نظام الملک مفهوم و واژه‌ی عدالت و دادگری بود که از ایران باستان وام گرفته و بازتعریف نمود. مقاله‌ی حاضر بر پایه روش‌شناسی کوئینتین اسکینر در تحلیل اندیشه سیاسی و با رویکرد تاریخی به بررسی بستر سیاسی، تاریخی و گفتمانی دوره‌ی سلجوقی و تأثیر آن بر اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه پرداخته است. با عطف توجه به کنش گفتاری مقصود رسان، مقاله‌ی حاضر به این نتیجه رسیده که نظام الملک با تأکید بر واژه‌ی دادگری، قصد تضعیف نگرش ترکان در مورد حکومت و تقویت الگوی ملک‌داری ایرانی به‌عنوان یک عمل قصد شده را داشته است.
استناد: مرسلپور، محسن. (۱۴۰۵). کاربرد روش‌شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۵۰-۶۳.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57220.1083	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.4.4	

مقدمه

سلجوقیان تیره‌ای از طوایف صحراگرد غز بودند که سپاهیان قبیله‌ای و با گرایش به عدم تمرکز داشتند و مسأله‌ی اصلی آن‌ها دستیابی به مراتع جدید بود. سلجوقیان پس از ورود به ایران خود را در برابر جامعه‌ای اسکان یافته و متمدن یافتند. عدم آشنایی ایشان با حکومت بر شهرنشینان، سبب شد از دیوانسالاران ایرانی که عموماً وابستگان سابق دربار غزنویان بودند، یاری جویند. دیوانسالاران ایرانی که حامل میراث کهن در باب حکومت بودند، با ترسیم سیاست و ارائه‌ی اندرز و راهکار به سلاطین سلجوقی، در جهت آشنا نمودن ایشان به الگوی ایرانی حکومت تکاپو نمودند. یکی برجسته‌ترین نمونه‌های تکاپوهای دیوانسالاران ایرانی تدوین سیاست‌نامه بود. خواجه نظام الملک با نوشتن سیاست‌نامه قصد داشت تا سلطان سلجوقی که مخاطب کنش گفتاری وی بود، را با حکومت بر اساس الگوی ملکداری ایرانی آشنا نماید. از این روی مقاله‌ی حاضر بر آن است که تمرکز خود را با توجه به روش‌شناسی اسکینر بر کنش گفتاری مقصود رسان خواجه نظام الملک گذاشته و بار غیر گفتاری نوشتار او را تبیین نماید و بر پایه این سؤال اصلی تدوین شده که کنش گفتاری مقصود رسان خواجه نظام الملک در تدوین سیاست‌نامه چه بوده است؟. بر این اساس بررسی اندیشه‌ی سیاسی نظام الملک در پنج مبحث اصلی گنجانده شده است که هر مرحله پاسخ به یک سؤال عمده اسکینر می‌باشد. به ترتیب زمینه‌ی ایدئولوژیک تحریر سیاست‌نامه، زمینه عملی تحریر سیاست‌نامه، زمینه تاریخی، ارتباط کنش سیاسی با ایدئولوژی و ارتباط با سایر ایدئولوژی‌ها و اندیشه‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

فقدان یا کمبود آثار مبتنی بر روش‌شناسی در بررسی اندیشه‌ی سیاسی در میان مورخان ایرانی بخصوص در هرمنوتیک روشی اسکینر، کاربست این روش در اندیشه‌ی سیاسی اندیشمندان ایرانی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. اسکینر در کتاب «بینش‌هایی درباره سیاست» (۲۰۰۲) روش‌شناسی خود را شرح داده و هرمنوتیک روشی خود را در کتاب «ماکیاولی» (۱۳۸۷) به کار گرفت. آثاری معدودی نیز وجود دارند که به شرح و بسط روش اسکینر اهتمام نموده‌اند. برجسته‌ترین شارح اندیشه‌های اسکینر جیمز تولی است که در کتاب «معنا و متن: کوئنتین اسکینر و منتقدان او» (۱۹۸۸) مقالات اسکینر را گردآورد و نظرات شارحان و منتقدان وی را تشریح نمود و در مقاله «تحلیل سیاسی کوئنتین اسکینر» (۱۳۸۳) به بررسی روش‌شناسی وی پرداخت. نوذری و پورخداقلی در مقاله «روش‌شناسی مطالعه اندیشه سیاسی: متدولوژی کوئنتین اسکینر» (۱۳۸۸) و مرتضوی در مقاله «تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کوئنتین اسکینر» (۱۳۸۶) روش‌شناسی اسکینر را شرح داده‌اند که بیشتر بر آثار تولی استوارند. در مورد اندیشه‌ی سیاسی خواجه نظام الملک کتب و مقالات متعددی نوشته شده است اما عموماً روشمندی و چارچوب نظری را مد نظر نداشته‌اند. لزوم کاربست روش‌شناسی‌های جدید در مطالعات تاریخی و اندیشه سیاسی سبب شد تا مقاله حاضر به بررسی روش‌شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک مبادرت نماید.

چارچوب نظری

کوئنتین اسکینر^۱ مورخ انگلیسی است که روشی بدیع در بررسی اندیشه‌ی سیاسی پدید آورد. وی هرمنوتیک را به‌عنوان روشی برای تفسیر فهم متون تلقی نمود و روش خود را بر اساس آن بنیاد نهاد (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۱۷۴). نقش اسکینر در بررسی اندیشه‌ی سیاسی به حدی برجسته است که برخی شارحان و منتقدان وی، از تکوین نوعی پارادایم مبتنی بر «انقلاب اسکینری»^۲ در مطالعه و بررسی اندیشه سیاسی سخن به میان آورده‌اند (Palonen, 2003: 4-5). پیش از او دو روش عمده در بررسی اندیشه‌ی سیاسی وجود داشت. یکی «گرایش متن محور»^۳ و دیگری «گرایش زمینه محور»^۴. گرایش زمینه محور چارچوب یا زمینه را تعیین‌کننده‌ی اصلی معنای متن می‌دانست و مدعی بود برای فهم معنای متن بایستی زمینه‌های فکری، دینی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آن را بررسی نمود (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۱۶۰). اما گرایش متن محور بر اساس خودمختاری متن پایه‌ریزی شده بود و هرگونه ارجاع به

^۱ Tully^۲ Quentin Skinner^۳ Skinners Revolution^۴ Methodology of textual Reading^۵ Methodology of contextual Reading

خارج متن را بیهوده می‌دانست. در تقسیم‌بندی دیگر تا زمان اسکینر سه مرحله هرمنوتیک تثبیت‌شده بود. هرمنوتیک متن محور شلایرماخر. هرمنوتیک مؤلف محور دیلتای و هرمنوتیک مفسر محور گادامر. یکی از اقدامات مهم روش شناسانه‌ی اسکینر نقد جامع بر هر دو نگرش متن محور و زمینه محور بود. وی پس از استدلال بر نابسندگی هر دو نگرش، روشی ترکیبی از نگرش‌های متن محور و زمینه محور در بستر هرمنوتیک پدید آورد (تولی، ۱۳۸۳: ۱). نظریه‌ی اسکینر در چارچوب کلی زبان‌شناختی ویتگنشتاین^۱ بود که توسط سرل^۲ و بخصوص آستین^۳ بسط یافته بود. بر اساس نظریه آستین نویسنده با نوشتن کلمات و جملات قصد انجام کاری را داشته که آن را «بار غیر گفتاری» کنش زبان‌شناختی خوانده و اظهار نمود که شرط لازم برای فهم نویسنده «تضمین توجه» به بار غیر گفتاری بیان او می‌باشد (تولی، ۱۳۸۳: ۲). آستین سه نوع کنش گفتاری را متمایز نمود: کنش گفتاری بیانی محض^۴، کنش گفتاری مقصود رسان^۵، کنش گفتاری کارگر^۶. کنش گفتاری بیانی محض شکل خبری دارد و صرفاً بیان واقعیت می‌کند. در کنش گفتاری مقصود رسان علاوه بر بیان واقعیت، عملی هم انجام می‌شود. در کنش گفتاری کارگر یا کنش ناشی از سخن، هدف نویسنده تأثیرگذاری بر خواننده یا ایجاد تغییر در رفتار اوست (Skinner, 2002: 105). اسکینر تأکید خود را بر کنش گفتاری مقصود رسان معطوف نموده و معتقد بود که نویسنده‌ی متن اندیشه سیاسی با نوشتن، قصد انجام کاری را داشته که پی بردن به آن مهم‌ترین کار مورخ است. از نظر وی برای فهم یک متن بایستی حداقل فهم دو امر وجود داشته باشد. هم قصد فهمیده شدن و هم قصدی که این قصد فهمیده شود که «متن به‌مثابه عمل ارتباطی قصد شده» بایستی در برداشته باشد (Skinner, 2003: 86). اگرچه اسکینر ویژگی‌های زبان‌شناختی متن را مورد تأکید می‌دانست، اما معتقد بود که برای شناخت معنای واقعی متن بایستی از آن فراتر رفت و متن را در بستر «هنجار اجتماعی» قرار داد. به عقیده اسکینر یک متن به‌عنوان یک عمل ارتباطی قصد شده، در یک فضای فکری و اجتماعی خاص نوشته شده که در آن فضا پرسش‌ها و پاسخ‌های خاصی رایج بوده و مفاهیم و لغات خاصی در اختیار نویسنده بوده است. از نظر اسکینر سه حالت معنا وجود دارد: ۱. چپستی کلمات و متن. ۲. معنای متن برای خواننده. ۳. معنای متن به‌عنوان اینکه مؤلف چه نیتی داشته و قصد انجام چه کاری داشته (نوذری و پورخدق‌لی، ۱۳۸۹: ۱۱). وی که بیشتر به حالت سوم معنا توجه دارد و دستیابی به آن را مهم‌ترین کار مورخ اندیشه سیاسی دانسته، این رویکرد روش شناسانه را در کتاب خود در مورد ماکیاوولی بکار بست. وی پنج مرحله برای فهم اندیشه سیاسی بیان می‌کند و بررسی در هر مرحله یک سؤال اصلی مطرح می‌شود، از این قرار: ۱. نویسنده در نوشتن متن نسبت به دیگر متون در دسترس که زمینه ایدئولوژیک را تشکیل می‌دهند، چه کاری را انجام می‌دهد، یا انجام داده است؟ ۲. نویسنده در نوشتن متن نسبت به کنش سیاسی در دسترس و مورد بحث که زمینه عملی را تشکیل می‌دهد چه کاری انجام می‌دهد، یا می‌داده است؟ ۳. ایدئولوژی‌ها چگونه می‌باید شناسایی شوند؟ و تکوین، نقد و تحول آن‌ها چگونه می‌بایست بررسی و تبیین شوند؟ ۴. ارتباط ایدئولوژی سیاسی و کنش سیاسی که اشاعه ایدئولوژی‌های خاصی را به‌خوبی توضیح می‌دهند چیست؟ این امر چه تأثیری در رفتار سیاسی دارد؟ ۵. کدام اندیشه‌ها و کنش‌ها در ترویج و مرسوم ساختن ایدئولوژیک نقش دارند؟

۱- زمینه‌ی ایدئولوژیک تحریر سیاست‌نامه

اولین مرحله از مراحل پنجگانه اسکینر در شناخت اندیشه سیاسی، قرار دادن متن در زمینه ایدئولوژیک است. بر این اساس در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک بایستی با توجه به سایر متون، زمینه‌ی ایدئولوژیک آن را ترسیم نمود. سیاست‌نامه را می‌توان نخستین نمود اندرزنامه‌نویسی فارسی در دوره ایران اسلامی بشمار دانست. محور سنت اندرزنامه‌نویسی ایرانی که سابقه کهنی داشت الگوی ملک‌داری ایرانی بود که گذار آن از دوره ایران باستان تا دوره تحریر سیاست‌نامه را می‌توان پی‌جویی نمود. تبیین سیاست‌نامه در متن ایدئولوژی یا گفتمان الگوی ملک‌داری ایرانی را می‌توان بازپرداخت مفاهیم ایدئولوژیک و امتداد سنت اندرزنامه‌نویسی ایرانی بشمار دانست.

¹ Wittgenstein

² Searle

³ Austin

⁴ Lectionary langoustine action

⁵ Illocutionary langoustine action

⁶ Perlocutionary langoustine action

محور الگوی ملک‌داری ایرانی شاهنشاه بود. این الگو پیرامون ویژگی‌ها و اقدامات شاهنشاه تکوین یافته بود و بدین سبب عموماً اندر زنامه‌ها مملو از نصایح به ایشان بود. در این الگوی حکومت شاه می‌بایست ویژگی‌هایی را دارا بوده و اموری را بر عهده گیرد که از آن‌ها به الزامات و کارکردها تعبیر می‌شود. رسیدن به تخت شاهی مستلزم داشتن شرایط یا الزاماتی بود. الزامات نهاد شاهی عبارت بودند از نژاد، فر و شخصیت. امتیازی که یکی از افراد خاندان شاهی را شایسته‌ی اریکه بر تخت پادشاهی می‌ساخت، روشن شدن وجود وی به پرتو نور ایزدی یا همان فرّ الهی بود. خواجه نظام الملک صراحتاً ویژگی فرهمندی را به ملک‌شاه تذکار داده است. وی نیز بر داشتن آن فرّ تأکید نموده و با ذکر عبارت «پادشاه را فرّ الهی بود» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۷۱) الزام آن را یادآور شده است که مؤید گزینش الهی است. نظام الملک با تأکید بر باور کهن که پادشاه را گماشته‌ی خدا در زمین بشمار می‌دانست، نوشت: «ایزد تعالی، در هر عصری و روزگاری یکی را از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای پادشاهانه و ستوده آراسته گرداند و مصالح جهان و آرام بندگان را بدو بازبندد و در فساد و آشوب و فتنه را بدو بسته گرداند» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۵). رویکرد خواجه نظام الملک آشکارا در تعارض با نگرش ترکان نسبت به فرمانروا بود که وی را در حد یک رئیس قبیله بشمار می‌دانستند و خود را در حکومت دارای سهم در نظر می‌گرفتند. خواجه نظام الملک با طرح فرهمندی ملک‌شاه و مؤلفه‌ی گزینش الهی، جایگاه سلطان سلجوقی را از یک رئیس قبیله به گماشته‌ی خدا در زمین تغییر داد.

محور اصلی سیاست‌نامه مفهوم «دادگری» است که نظام الملک آن را از ایران باستان اقتباس و بازتعریف نمود. دادگری در ایران باستان اهمیت زیاده داشت و متضاد آن «بیدادگری» حتی عواقبی چون از دست رفتن حکومت را در پی داشت. از این روی اردشیر به اخلافش سفارش نمود: «شاه باید بسیار دادگر باشد زیرا همه‌ی نیکی‌ها در دادگری فراهم است. داد باروی استواری است که از رفتن شاهی و پارگی کشور جلو گیرد. نخستین نشانه‌های بدبختی در هر شهریاری زدوده شدن داد از آن شهریاری است» که سبب نافرمانی مردم در متابعت از وی خواهد شد (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: ۱۱۵ - ۱۱۴). اساس دادگری در ایران باستان با تقسیم طبقات ارتباط داشت. اصلی‌ترین معنایی که در ایران باستان از دادگری مستفاد می‌شد، رعایت حدود طبقات و جلوگیری از تعرض ایشان به یکدیگر و همچنین ممانعت از ستم فرادستان و گماشتگان دولتی به ضعفا بود. با ورود اسلام حداقل بصورت نظری، تقسیم طبقات از میان رفت. در دوره‌ی اسلامی ممانعت از تعرض عمال دولتی بر ضعفا و امداد مستضعفان، اصلی‌ترین معنای دادگری بود. متحده می‌نویسد که دادگری پادشاه در دوره‌ی بعد از اسلام عبارت از همپوش نگه‌داشتن منافع و پیشگیری از جدا ماندن و ناپیوستگی منافع گروه‌های گوناگون جامعه از یکدیگر بود (متحده، ۱۳۸۸: ۱۸۷). به سبب اهمیت دادگری در الگوی ملک‌داری ایرانی، نظام الملک بخش زیادی از سیاست‌نامه را به مفهوم عدالت و دادگری اختصاص داده و این کارکرد در اندیشه‌ی او جایگاه برجسته‌ای دارد. واژه‌های «داد»، «عدل» و «مظالم» به کرات در سیاست‌نامه بکار رفته‌اند که نشانگر اهمیت آن از نظر خواجه است. نظام الملک حکایات بسیاری از دادگری شاهان ایران باستان ارائه کرده و «دادرسی شاهان عجم» یکی از اساسی‌ترین مصادیق دادگری از منظر وی بود. از میان پادشاهان ایران باستان خسرو انوشیروان به دلیل آوازه‌ی دادگری‌اش مورد ستایش نظام الملک است. در مورد دادگری برخی از فرمانروایان ایرانی پس از اسلام مانند عبدالله بن طاهر، عضدالدوله و به‌ویژه اسماعیل بن احمد سامانی نیز حکایاتی در سیاست‌نامه مندرج است. خواجه نظام الملک به بازپرداخت مفهوم دادگری مبادرت نموده و آن را از تقسیم طبقات جدا نمود و حتی با ذکر احادیثی از پیامبر (ص) در مورد دادگری (مثلاً این حدیث: عدل عزّ دین و قوت سلطان و صلاح لشکر و رعیت است)، آن را با مفهوم اسلامی نزدیک نمود. حتی آنگاه که وی از دادگری شاهان ایران ستایش می‌نماید، اشاره‌ای به پیوستگی آن با تقسیم طبقات نمی‌کند. البته در نظر خواجه نظام الملک عدم وجود طبقات با صورت‌بندی کهن، به معنی اختلاط مردم و امور آن‌ها نیست. وی تذکار می‌دهد نایستی اوضاع بگونه‌ای شود که «دون تر کسی عمیدی یابد و اصیلان و فاضلان محروم مانند و هر فرومایه‌ای باک ندارد که لقب پادشاه و وزیر بر خویش نهد و ترکان لقب خواجگان بر خویش نهند و خواجگان لقب ترکان بر خویش بندند [...] و تمیز از میان مردم برخیزد» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۷۱). در موضعی دیگر نیز یکی از وظایف شاه را «هرکاری و رسمی که از قاعده و بنیاد خویش بیفتاده باشد به قاعده‌ی خویش آوردن» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۷۱) می‌داند. نظام الملک حتی مبارزه با «بدعت‌ها» و «بد دینی‌ها» و اقدام سلطان در آبادانی قلمرو را با دادگری پیوند زده است.

یکی از تعاریف نظام الملک از دادگری، به مظالم نشستن سلطان بود. وی می‌نویسد «چاره نیست پادشاه را از آنکه هر هفته‌ای دو روز به مظالم بنشیند و داد از بیدادگر ستاند و انصاف بدهد و سخن رعیت به گوش خویش بشنود بی واسطه‌ای» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۷۱).

۱۲). همچنین وی یکی از فصول سیاست‌نامه را به «اندر جواب دادن و گزاردن شغل‌های متظلمان و انصاف ایشان بدادن» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۹۲-۱۸۹) اختصاص داده است و نتیجه‌ی مظالم دادن پادشاه را چنین دانسته که: «همه‌ی ظالمان بشکوهند و دست‌ها کوتاه دارند و کس نیارد بیدادی کردن و دست درازی کردن از بیم عقوبت» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۲). البته این مسأله به معنی تعرض بر عمال حکومتی نبود و نظام الملک کوشیده تا تعادلی در این زمینه پدید آورد و به همین دلیل به گزاردن حق خدمتکاران و بندگان شایسته نیز توصیه نموده است. در صورت تخلف نیز بایستی جزای متناسبی داده می‌شدند. وی معتقد بود که پادشاه باید جزای نیکی‌ها را بدهد و مجازات گناهان نیز متناسب با خطا و مبنا بر عفو و بخشش باشد: «به اندازه‌ی گناه با ایشان خطاب کند و ایشان را بر مقدار جرم ایشان مالش فرماید، و باز دامن عفو بر گناه ایشان پوشاند و از سر آن درگذرد» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۶). بر پایه مطالب مطروحه می‌توان مدعی شد که خواجه نظام الملک بر پایه ایدئولوژی برگرفته سنت اندرزنامه‌نویسی ایران باستان در تکاپوی آن بود که اهمیت مؤلفه‌ی دادگری را به سلطان سلجوقی تفهیم نماید.

۲- زمینه‌ی عملی تحریر سیاست‌نامه

در مرحله دوم از روش‌شناسی اسکینر که پاسخ به دومین پرسش وی نیز می‌باشد، می‌بایست زمینه‌ی عملی نوشته شدن متن اندیشه سیاسی موردبررسی قرار گیرد. به عقیده‌ی اسکینر همه‌ی گزاره‌های با معنا باید به حقایق بیرونی اشاره کنند (Skinner, 2003: 2). در واقع اندیشه‌های نظریه‌پرداز در واکنش به معضلات سیاسی زمانه پدید آمده‌اند و متن را باید در بستر این معضلات قرار داد. بدین منظور باید پاره‌ای از مسائل سیاسی دوره سلجوقی را مطرح نموده و پاسخ خواجه نظام الملک به آن‌ها را بررسی نمود. در دوره سلجوقیان رویکرد متفاوتی به لحاظ سبک زندگی و نوع حکومت وارد ایران شد و تکوین حکومت سلجوقی سبب پاره‌ای ناسامانی‌ها شد. سلجوقیان به تیره‌ی قنق از طوایف صحراگرد غز تعلق داشتند (کاشغری، ۱۳۸۳: ۱۰۷-۱۰۶). غزها نگرشی قبیله‌ای و خانوادگی نسبت به امر حکومت داشتند. بر اساس این نگرش، قدرت متعلق به تمام قبیله و به نمایندگی از ایشان در دست خانواده‌ی حاکم بود. افراد خاندان حاکم در قدرت سهیم بودند و قدرت رئیس قبیله محدود به سنت‌های ایلی بود. نگرش قبیله‌ای سلجوقیان به حکومت توأم با عدم تمرکز بود. غزهای صحراگرد پس از نبرد دندانقان، بر اساس رسم ترکی و بر پایه عدم تمرکز، به تقسیم قلمرو میان سران قبیله پرداختند. به‌عنوان تیره‌ای از غزها در سال ۴۳۱ ه.ق با شکست سلطان مسعود غزنوی به تقسیم قلمرو میان سران قوم پرداختند. به نقل راوندی بعد از دندانقان بزرگان سلجوقی «بهم بنشستند و عهدهی بستند در موافقت با یکدیگر» و «هر یک از مقدمان بطرفی نامزد شد» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۰۴)؛ و سپس به فتح مابقی سرزمین‌ها شتافتند. طغرل تا بغداد پیش راند و پایان دادن به حکومت آل بویه، خلافت عباسی را تحت سیطره درآورد. حکومت سلجوقیان در چند شاخه اصلی امتداد یافت و سروری طغرل به رسمیت شناخته شد. چغری بیگ برادر مہتر طغرل حکومت خراسان را در اختیار گرفت. موسی ییغو هرات و سیستان و قوارد کرمان را در اختیار گرفتند (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۰۴). بعدها روم و شام نیز در ید شاهزادگان سلجوقی درآمد و سلسله‌های مستقلی بنیاد نهاده شد. بنابراین حکومت سلجوقی بر پراکندگی قدرت گرایش داشت و شبیه اتحادیه‌ای قبیله‌ای بود تا حکومتی متمرکز. عدم تمرکز در قدرت سبب گسترش رسم اقطاع‌داری در دوره سلجوقی شد که به تمرکزگرایی بیشتر امرای ترکمن انجامید.

از سوی دیگر زندگی شبانی و طبع صحراگرد غزها سبب پاره‌ای تعارض‌ها با زندگی یکجانشینان بود. مهم‌ترین عامل محرک غزها مرتع یا مرغزار بود و در پاره‌ای موارد مزارع یکجانشینان تبدیل به مراتع ترکمنان می‌شد. حملات غارتگرانه به یکجانشینان نیز از طرق تأمین معاش ایشان بود. ورود ابتدایی سلجوقیان به ایران سبب برخی آسیب‌ها به شهرها و مزارع و مراتع شد. بدین سبب در همان بدو ورود بخشی از سلجوقیان به شهرهای مرزهای خراسان، شکایت‌هایی از ایشان به دربار سلطان محمود غزنوی رسید (گردیزی، ۱۳۸۴: ۲۷۷). آنگاه که سلجوقیان به حکومت رسیدند و امرای ترکمن بر مردم یکجانشین مسلط شدند ناسازگاری‌هایی در سلوک ایشان با مردم پدید آمد. نظام الملک در برخی موارد اشاراتی به «درازدستی» گماشتگان حکومتی نموده و در جایی می‌نویسد: «از بهر دیناری حرام باک ندارند که ده حرام را حلال کنند و ده حق را باطل کنند و هیچ عاقبت کار ننگرند» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۶۵).

در برابر نگرش غزها و کنش سیاسی در دسترس، گفتمان دیوانسالاران ایرانی قرار داشت. خواجه نظام الملک با نوشتن سیاست‌نامه بر اساس کنش گفتاری مقصود رسان، قصد تحکیم مبانی الگوی ملک‌داری ایرانی و تضعیف نگرش ترکان به حکومت را داشت.

نظام الملک نماینده نگرش الگوی ملک‌داری ایرانی و تمرکزگرا بود که از مشخصه‌های مهم این الگو تمرکز قدرت در دست شخص سلطان بود. در این نگرش سلطان فردی برگزیده خدا بوده و کسی در قدرتش سهیم نبود. وی در سیاست‌نامه سلطان را از یک رئیس قبیله به شخصی برگزیده‌ی خدا ارتقا داد (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۵). از سوی دیگر بررسی شدید احوال مقاطعان و ممانعت از مداومت اقطاع در دست ایشان را یادآور شد نیز و با این روش‌ها تلاش نمود تا خودسری و قدرت‌طلبی شاهزادگان سلجوقی و امرای غُر را مهار نماید.

در جهت ممانعت از ستم گماشتگان نیز نظام الملک، بررسی احوال گماشتگان و مأموران حکومتی و ممانعت از «درازدستی» ایشان نسبت به مردم را مورد تأکید قرار داده است. بدین سبب وی فصولی از سیاست‌نامه را به اینکه پادشاه بایستی به بررسی احوال عمال و گماشتگان، مقاطعان، قاضیان و محتسب پردازد، اختصاص داده است و با ذکر حکایاتی، مضرات غفلت پادشاه از گماشتگانش را متذکر شده است. تکرار واژه‌هایی چون «ناموس»، «آیین»، «قاعده»، «ترتیب»، «رسم» و «نظام» در سیاست‌نامه نشان می‌دهد که با توجه به زیاده‌خواهی و زیاده‌ستانی‌ها و خودسری ترکمانان، تحریر سیاست‌نامه واکنشی در برابر نابسامانی امور در دوره‌ی سلجوقی بوده است.

در برابر آسیب‌هایی که بر کشاورزان و سایر مردم وارد می‌آمد نیز نظام الملک بر ترمیم خرابی‌ها تأکید نمود که بخش‌های مهم اندرزهای سیاست‌نامه شامل شده است. او به سلطان توصیه کرد که «به عمارت جهان پیوند از بیرون آوردن کاریزها، و کندن جوی‌های معروف، و پل‌ها کردن بر گذر آب‌های عظیم، و آبادان کردن دیه‌ها و مزرعه‌ها، و برآوردن حصارها و ساختن شهرهای نو و برآوردن بناهای رفیع و نشستگاه‌های بدیع، به جای آرد و بر شاهراه‌ها رباط‌ها فرماید کردن و مدرسه‌ها از جهت طالبان علم، تا آن نام همیشه او را بماند، و ثواب آن مصالح، بدان جهان او را حاصل بود، و دعای خیر پیوسته گردد» (نظام الملک، ۱۳۸۶: ۶).

ناهمسازی‌های دینی اواخر دوره ملک‌شاه که معاصر تدوین یازده فصل آخر سیاست‌نامه بود سبب شد که گفتمان متفاوتی در این بخش تکوین یابد. در واقع یازده فصل آخر سیاست‌نامه را می‌توان در زمره کنش‌گفتاری کارگر بشمار دانست. در کنش‌گفتاری کارگر، هدف نویسنده تأثیرگذاری بر خواننده یا ایجاد تغییر در رفتار اوست. این بخش تحت تأثیر سلطه اسماعیلیان بر پاره‌ای مناطق قلمرو سلجوقیان قرار گرفت. در سال‌های واپسین حکومت ملک‌شاه حسن صباح توانست بر الموت مسلط شود و خطری بزرگ برای سلجوقیان به وجود آورد. جامعه اسلامی عصر سلجوقی دشمنی زیادی با اسماعیلیان داشت؛ اما سلاطین اولیه سلجوقی در امور مذهبی تعصب چندانی نداشتند. در واقع نظرات نظام الملک در سیاست‌نامه را می‌توان واکنش به معضل سیاسی زمانه و بازتاب خواست جامعه و در تقابل با رویکرد سلاطین سلجوقی دانست. نظام الملک ابتدا به رد همه فرق مذهبی غیر از شافعی و حنفی پرداخته است. وی خود شافعی بود و به دلیل حنفی بودن سلاطین سلجوقی مدعی بود که «در همه جهان دو مذهب است که نیک است و بر طریق راست‌اند: یکی حنفی و دیگر شافعی و دیگر همه هوا و بدعت و شبهت است» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۵۰). خواجه با ذکر اینکه «اگر به روزگار بعضی از خلفا، اندر مُلک بسطی و وسعتی بوده است، به هیچ‌وقت از دل‌مشغولی و خروج خارجیان خالی نبوده است» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۷) از وجود خطر اسماعیلیان آگاهی می‌دهد. وی همچنین چندین فصل از سیاست‌نامه را به خروج مزدک و خرمدینان و سنباد و باطنیان اختصاص داده که تذکارتی است بر خطر اسماعیلیان. طباطبایی معتقد است که نقل داستان‌های متعدد در سیاست‌نامه مبنی بر خروج خوارج صرف تهدیدی نیست که از جانب باطنیان متوجه دیانت بوده بلکه نظام الملک معطوف به تأمین مصالح ملک است و هر تحولی را از دیدگاه مصالح آن مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۴۵-۴۷). نظام الملک معتقد بود که خارجیان (که مصداق آن در عهد سلجوقی، اسماعیلیان بودند) هر زمان نامی بر خود نهاده‌اند، اما نیت اصلی همه‌ی آن‌ها بر انداختن اسلام و مسلمانی است. در واقع نظام الملک با تحریر یازده فصل پایانی سیاست‌نامه در تکاپوی آن بود که سلطان سلجوقی را تحریض نماید تا شدت عمل بیشتری در پیکار با اسماعیلیان نشان دهد و از این روی که درصدد تأثیرگذاری و تغییر رفتار ملک‌شاه بود، یازده فصل پایانی سیاست‌نامه را می‌توان کنش‌گفتاری کارگر بشمار دانست.

۳- تبیین مقطع تاریخی تحریر سیاست‌نامه

در مرحله‌ی سوم از روش‌شناسی اسکینر باید از سطح مرحله اول و دوم فراتر رفت و به تبیین مقطع تاریخی بروز اندیشه‌ی سیاسی پرداخت. اسکینر معتقد بود که برای شناخت اندیشه‌ی سیاسی ماکیاولی بایستی محیط سیاسی دولتشهرهای ایتالیا در قرن شانزدهم را بشناسیم و ماکیاولی را در متن آن قرار دهیم (اسکینر، ۱۳۸۷: ۱۷). بدین ترتیب تشریح محیط سیاسی ایران دوره قرن پنجم

سبب خواهد شد که چرایی تحول ایدئولوژیک تبیین شود و مشخص شود که چرا نظام الملک از نظر سیاسی دست به تحریر سیاست‌نامه زده است.

در نیمه اول قرن پنجم هجری خلافت عباسی که عامل مشروعیت بخش حکومت‌های استیلایی بود دچار ضعف و انحطاط بود و آل بویه شیعه مذهب بر دستگاه خلافت سیطره داشتند. خلیفه القادر بالله عباسی از طریق ارتباط با حکومت‌های سنی چون غزنویان و جانب‌داری از اهل سنت بغداد در برابر شیعیان در تکاپوی توازن قدرت با امرای بویهی بود. در چنین شرایطی حتی الزام به رسمیت شناختن حکومت‌های قهری توسط خلیفه در احکام السلطانیه مابودی صورت‌بندی شد. سلجوقیان پس از هزیمت دادن غزنویان در نبرد دندانقان با خلیفه مکاتبه نموده و مشروعیت طلبیدند. با رسیدن طغرل به عراق عجم، خلیفه وی را به بغداد خواند حکومت آل بویه بغداد را برانداخت. اگرچه در بغداد غزها بر اساس خوی قبیله‌ای خود به غارت شهر پرداختند (ابن جوزی، ۱۹۹۹م: ۳۴۹/۱۵) و طغرل به سبب شورش ابراهیم ینال به همدان مراجعت نمود اما دو سال بعد با عنوان ناجی خلافت عباسی به بغداد بازگشت. سلجوقیان از خلیفه مشروعیت ستانده و دستگاه خلافت را در سیطره خود درآوردند و به‌عنوان قدرت بزرگ شرق جهان اسلام بدون معارض چندان مهمی به حکومت پرداختند. پس از سیطره کامل بر نواحی شرقی خلافت عباسی و اخذ مشروعیت از جانب خلافت عباسی، سلاطین سلجوقی به ارتقای جایگاه خود در میان غزها مبادرت نمودند. آل ارسلان پس از تحکیم قدرت در صدد آن بودند که به بازتعریف روابط خود با غزها بپردازد و نیروهای تمرکزگرایز را مهار نماید. وی تحت تأثیر اندیشه‌های خواجه نظام الملک، تلاش کرد تا خود را از چهارچوب‌های نگرش قبیله‌ای برهاند. به روایت گروسه آل ارسلان «بمجرد ارتقا به مقام سلطنت مصمم شد به عادات و آداب طایفه و قبیله خودش که عبارت بود از هرج و مرج و تنفر از ثبات حکومت و قوام دولت و دوام مؤسسات جداً مبارزه کند» (گروسه، ۱۳۷۹: ۲۶۱). از این روی آل ارسلان در برابر غزها به دیوانسالاران ایرانی تقریب جست و حکومت سلجوقی از دوره‌ی حکومت آل ارسلان به سمت حکومتی متمرکز نزدیک شد. به همین دلیل است که باسورث می‌نویسد سلاطین سلجوقی تلاش می‌کردند تا بر اقتدار خود بیفزایند و عناصر قبایل ترکمان را حتی المقدور به حاشیه برانند (باسورث، ۱۳۸۰: ۸۱). دیوانسالاران و کارگزاران ایرانی نیز متأثر از الگوی ملک‌داری ایرانی بودند در تکاپوی آشنا نمودن سلاطین سلجوقی با الگوی ایرانی حکومت بودند.

پایداری امرای غز در برابر این تغییرات نگرش نسبت به حکومت و تمرکز در قدرت گاهی سبب نابسامانی‌های می‌شد. از این روی سلطان ملک‌شاه از کارگزاران خود خواست اثری در آئین ملک و ملک‌داری و با التفات به اقدامات شاهان سلف فراهم آورند. وی به دیوانسالاران و کارگزاران خود امر نمود که: «هر یک در معنی ملک اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که در روزگار ما نه نیک است و بر درگاه و دیوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن بجای نمی‌آرند یا بر ما پوشیده است و کدام شغل است که پیش از آن پادشاهان شرایط آن به‌جای می‌آورده‌اند و ما تدارک آن نمی‌کنیم و نیز هرچه از آیین و رسم ملک و ملوک است و در روزگار گذشته بوده است از ملوک سلجوق بنیدیشید و روشن بنویسید و بر رأی ما عرضه کنید تا در آن تأمل کنیم و بفرماییم تا پس از این کارهای دینی و دنیاوی بر آیین خویش رود» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۳). در پاسخ به درخواست ملک‌شاه آثاری به رشته تحریر درآمد که در میان آثار عرضه شده، سیاست‌نامه خواجه نظام الملک مطبوع نظر سلطان واقع شد. برپایه کنش گفتاری مقصود رسان با تدوین سیاست‌نامه به نفی و تخطئه نگرش قبیله‌ای سلجوقیان در باب حکومت و تقویت مبانی سیاسی و نظری الگوی ملک‌داری ایرانی مبادرت نمود. نفی نگرش امرای غز نسبت به حکومت در رویکرد خواجه نظام الملک اجتناب‌ناپذیر بود. به عقیده‌ی تولی یکی از هنجارهای مرسوم ادبیات اندرزنامه‌ها همواره اندرز به شاه برای عمل فضیلت‌مندانه بوده است و معمولاً به چالش کشیدن و ردّ یک امر است (Tully, 1998: 11)؛ بنابراین نظام الملک کتاب سیاست‌نامه را در به چالش کشیدن رسم ترکی در حکومت به نگارش درآورد و پس از آن به تدوین مبانی الگوی ملک‌داری ایرانی پرداخت.

۴- ارتباط ایدئولوژی با کنش سیاسی خواجه نظام الملک

در چهارمین مرحله از مراحل روش‌شناسی اسکینر بایستی ارتباط ایدئولوژی با کنش سیاسی نظریه‌پرداز را بررسی نمود. بر این اساس بایستی بخش‌هایی از کنش‌های سیاسی خواجه نظام الملک را تشریح نمود که این اقدام چرایی برخی نظریات وی را تبیین می‌نماید.

ابوعلی حسن بن علی طوسی (۴۸۵-۴۱۰ یا ۴۰۸ ه‍.ق) ملقب به خواجه نظام الملک از طبقه‌ی دهقانان طوس بود. التفاظ به اینکه دهقانان در قرون نخستین اسلامی پاسدار میراث ایران باستان بودند، بازپرداخت الگوی ملک‌داری ایرانی توسط وی را قابل فهم‌تر می‌سازد. پدر نظام الملک عامل طوس از سوی سوری، والی خراسان (از سوی مسعود غزنوی) بود و قاضی شدن پسرش را آرزو داشت. به همین دلیل فرزند را به حفظ قرآن و تحصیل فقه نزد امام موفق (از فقه‌های نامدار شافعی) واداشت. بر همین اساس در سیاست‌نامه مذهب شافعی به‌عنوان یکی از دو مذهب برحق معرفی‌شده است. نظام الملک در راستای تقویت مذهب شافعی مدارس نظامیه را بنیان نهاد. مدارس نظامیه نه مدرسه بودند که در شهرهای مهمی از جمله بغداد و نیشابور بنا شدند و تنها افرادی درس‌خوانده در این مدارس، می‌توانستند وارد دستگاه دیوانی سلجوقیان گردند. هدف اصلی نظام الملک از بنیان‌گذاری مدارس، تقویت مذهب شافعی و تعامل نهاد مذهب و حکومت بود (مرسلپور و الهیاری، ۱۳۸۷: ۷۷). کلوزنر این شیوه‌ی نظام الملک را نظام آموزشی «مدرسه» می‌خواند و آن را ناکارآمد می‌داند؛ اما خود وی نیز متذکر شده است که موفقیت این سیستم آموزشی در ایجاد اصول جدید تشکیلات دیوانی روشن نیست (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۸۱). بخشی از کنش‌های سیاسی خواجه نظام الملک برگرفته از تربیت وی در فقه شافعی بود. وی درصدد تقویت مذهب شافعی و مبارزه ناهمسازی‌های دینی بود. خصومت شدید وی با اسماعیلیان نیز ریشه در این ایدئولوژی داشت. در عرصه‌ی سیاست عملی نیز با ایشان عداوت داشت و نیروهای برای شکست آنان فرستاده و حاکم ری را مأمور دستگیری حسن صباح نموده بود.

نظام الملک در عنفوان جوانی به کارهای دیوانی پرداخت و وارد دستگاه دیوانی غزنویان شد و گویا سه یا چهار سال را در غزنه بسر برده است. پس از برافتادن غزنویان، خواجه وارد خدمت علی بن شاذان، عمید بلخ (از سوی سلجوقیان) شد و پس از چندی و ظاهراً به سفارش ابن شاذان به سلک کارگزاران چغری و آلب ارسلان (۴۶۵-۴۵۵ ه‍.ق) پیوست. با مرگ طغرل و جانشین شدن آلب ارسلان، وزارت امپراطوری سلجوقیان تحت سیطره‌ی خواجه نظام الملک قرار گرفت. وی در جهت تغییر حکومت سلجوقی از یک حکومت قبیله‌ای با گرایش تمرکزگرایی خاندان حکومتی و امرای ترکمان، به حکومتی متمرکز با الگوی ملک‌داری ایرانی، جدوجهدی عظیم نمود. باسورث احتمال می‌دهد که نظام الملک خود را نماینده‌ی طبقه‌ی دهقان و دیوان‌سالار ایرانی و رسالت خود را زنده نگه‌داشتن سنن این طبقات با متمدن ساختن ولی‌نعمتان ترکمان آن‌ها و حراست از ایران در برابر هرچ‌ومرج و اغتشاشات ترکمانان می‌دانسته (باسورث، ۱۳۸۱: ۶۲). وی در برابر ترکمانانی که هوادار قتلش بن ارسلان اسراییل بودند، شخصاً تعبیه‌ی لشکر را بر عهده گرفت و نیروهای قبیله‌ای ترکمان را در هم کوفت. همچنین در راستای به وجود آوردن حکومت متمرکز و اداره بهتر امور، دیوان‌ها و دیوانسالاری را سامان داد.

آلب ارسلان، نظام الملک را به اتابکی ولیعهد خود، ملک‌شاه برگزید که احتمالاً انتخاب شدن ملک‌شاه به ولیعهدی نیز ابتکار خواجه بوده است. پس از قتل آلب ارسلان، قاورد حاکم سلجوقی کرمان (۴۶۵-۴۴۰ ه‍.ق) بر اساس اصل ارشدیت، خواهان جانشینی وی شد. بدین سبب نامه‌ای به ملک‌شاه نوشت و مدعی شد که ارث برادرش باید به او برسد (صدرالدین علی حسینی، ۱۹۳۳م: ۵۶)؛ اما با تلاش‌های نظام الملک، آموزه‌های قبیله‌ای در باب حکومت کمرنگ شده بود. سنت قبیله‌ای، بزرگ‌ترین و جنگ‌جوترین فرد قبیله را به ریاست می‌رساند و اینکه تعداد زیادی از لشکریان ترکمان آلب ارسلان پس از مرگ وی متمایل به قاورد بودند، مبتنی بر همین سنت بود؛ اما سلاطین سلجوقی تحت تأثیر الگوی ملک‌داری ایرانی مایل بودند تا فرزند آن‌ها جانشینشان شود، حتی اگر وی خردسال و بی‌تجربه بود (ملک‌شاه در زمان به تخت نشستن هنوز بیست سال نداشت). طبق همین الگو بود که ملک‌شاه به قاورد متذکر شد که با وجود فرزند ارث به برادر نخواهد رسید. نظام الملک با به‌کارگیری نیروهای عرب و کرد توانست قاورد را شکست داده و از میان برداشته شدن قاورد نیز به اشاره‌ی خواجه بود. از مشکلات سیاسی خواجه نظام الملک مقاومت امرای ترکمن با اقدامات او بود و برخی امرای ترکمان و ترکان خاتون همسر قدرتمند ملک‌شاه به مبارزه و توطیه علیه وی اقدام می‌نمودند.

در دوره‌ی حکومت ملک‌شاه (۴۸۵-۴۶۵ ه‍.ق)، قدرت نظام الملک و سیطره‌ی او بر امور بیشتر شد. ملک‌شاه او را پدر خطاب می‌نمود و تمامی امور را بر عهده‌ی وی نهاد. خواجه نظام الملک با تدبیر به اداره‌ی امپراطوری سلجوقی پرداخت و حکمرانی شهرهای مهم و مناصب دیوانی را به پسران و زیردستانش داده و تمامی امور را تحت سلطه داشت. «سیاست حکیمانه نظام الملک به برقراری نظم و امنیت در تمامی مناطق دولت سلجوقی کمک کرد. جامعه در سایه حکومت سلجوقی جانی تازه گرفت، آشوب‌ها فرو نشست و مردم در خدمت اهداف دولت درآمدند» (حسنین، ۱۳۸۹: ۸۰). اگرچه در اواخر عمر خواجه نظام الملک، روابط او با ملک‌شاه تیره شد

اما وی تا پایان عمر در منصب وزارت باقی ماند. وی پس از سی سال وزارت که به حق آن را «دولت النظامیه» خوانده‌اند در سال ۴۸۵ ه‍.ق توسط یکی از فدائیان اسماعیلی کشته شد. ملک‌شاه نیز حدود یک‌میان پس از نظام‌الملک مرد اما شوکت و آوازه‌ی نظام‌الملک به حدی بود که هندو شاه نخبجوانی می‌نویسد وفات سلطان پس از قتل خواجه «عظمی زیاده نداشت» (هندوشاه نخبجوانی، ۱۳۵۷: ۲۸۱). بر پایه کنش‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک و سیر ترفیع جایگاه او از مناصب دیوانی به وزارت نشان می‌دهد وی عمیقاً به سنت‌های کهن دیوانسالاری ایرانی وابسته بوده است؛ بنابراین خواجه نظام‌الملک نیز همچون سایر دیوانسالاران ایرانی حامل میراثی بود که بر مؤلفه‌هایی چون تمرکزگرایی، دادگری و گزینش الهی فرمانروا تأکید داشت.

۵- هم‌سنجی با اندیشه‌های موجود

خواجه نظام‌الملک در تحریر سیاست‌نامه از منابعی که الگوی ملک‌داری ایرانی در آن‌ها ترسیم‌شده، بهره گرفته است. وی به‌ویژه عهد اردشیر اقتباس زیادی نموده و نامه تنسر و احتمالاً کارنامه اردشیر بابکان نیز در زمره منابع او بوده‌اند. خود وی نیز در مواضع متعددی به وام‌گیری از عهد اردشیر اشاره نموده است. نظام‌الملک به گاه تدوین سیاست‌نامه، نسخه‌ای از عهد اردشیر را در دست داشته است. سیره‌ی اردشیر مورد تأیید نظام‌الملک بوده، و از اردشیر به‌عنوان یکی از پادشاهانی که کارهای بزرگ کرده و نام نیک به یادگار گذارده‌اند، نام برده است (نظام‌الملک، ۱۳۸۴: ۷۱). در مواضع مختلفی از کتاب عهد یا اندرزنامه اردشیر عدالت و دادگری مورد تأکید قرار گرفته و می‌توان این واژه را محور این کتاب دانست که البته مفهوم طبقاتی نیز از آن مستفاد می‌شد. یکی از مصادیق دادگری در ایران باستان حفظ حدود طبقات و ممانعت از اختلاط آن‌ها بود. نقل شده که اردشیر مراتب و مناصب را تعیین نموده و هر چیزی را در محلی که شایسته‌ی آن بود قرار داد (دینوری، ۱۳۴۶: ۴۸). وی در مورد لزوم تفکیک طبقات و مانع‌شدن از رفتن مردم از طبقه‌ای به طبقه‌ی دیگر سفارش زیادی به اخلاص نمود. انفکاک طبقات در نظر اردشیر به حدی اهمیت داشت که آن را باعث ماندگاری حکومت می‌دانست. به عقیده‌ی وی هیچ بلایی به اندازه‌ی اختلاط طبقات باعث ویرانی مملکت و انقراض حکومت نبود (جاحظ، ۱۳۲۸: ۳۳). نظام‌الملک معنای متباینی از دادگری را منظور داشت. غزالی نیز که مدتی پس از نظام‌الملک به نگارش نصیحه‌الملوک اقدام نموده عدالت را متفاوت از اردشیر و نزدیک به تعریف نظام‌الملک ارائه نموده و دادگری را ده گونه دانسته است: اول اینکه والی قدر ولایت بداند که نعمت بزرگی است که خدا به او داده. دوم اشتیاق پادشاه به دیدار علمای دین است. سوم اینکه از ظلم گماشتگان خود بر مردم جلوگیری کند. چهارمین مصداق عدالت از نظر غزالی نداشتن تکبر و جلوگیری از چیرگی خشم بود. پنجمین مصداق، آن که هر چه بر خود نپسندد، هیچ مسلمان را نپسندد. ششم اینکه انتظار ارباب حاجات را بر درگاه خویش حقیر نشناسد. هفتم، قناعت سلطان بود. هشتم آنکه همه کارها را نتواند به رفق کند نه به درشتی. نهمین مصداق اینکه جهد کند تا همه رعیت از او خشنود باشند با موافقت شرع بهم و دهم مصداق این بود که رضای هیچ‌کس طلب نکند بر خلاف شرع (غزالی، ۱۳۵۱: ۵۰-۱۴).

سیاست‌نامه‌ی خواجه نظام‌الملک را می‌توان نمونه‌ی اعلا‌ی اندرزنامه‌نویسی در ایران دوره‌ی اسلامی تلقی کرد. طباطبایی معتقد است که سیاست‌نامه‌های دوره‌ی اسلامی را بایستی ادامه‌ی سنت اندرزنامه‌نویسی دوران ساسانیان دانست (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۳۵). البته سیاست‌نامه‌ها در امتداد اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان بودند اما با توجه به تغییر در برخی کارکردهای نهاد شاهی و به تبع آن محتوای اندرزنامه‌ها، بایستی آن‌ها را بازپرداخت سنت اندرزنامه‌نویسی تلقی نمود تا اینکه آن را صرفاً امتداد آن بدانیم. یکی از مهم‌ترین مضامین اندرزنامه‌های پیش از اسلام الزامات و کارکردهای نهاد شاهی بود که مهم‌ترین دغدغه‌ی نویسندگان اندرزنامه‌ها بود. خواجه نظام‌الملک نیز با توجه به تغییر کارکردهای نهاد شاهی در دوره‌ی اسلامی، به بازپرداخت الگوی ملک‌داری ایرانی در سیاست‌نامه‌ی خود اقدام نمود. در اندیشه‌ی خواجه نظام‌الملک نیز مانند سایر آثار اندیشه‌ی ملک‌داری ایرانی، شاه نقش محوری داشت و او تلاش می‌نمود تا فرمانروای سلجوقی به این مقام ارتقا دهد. خواجه نظام‌الملک اندیشه‌های ایرانی خود را با تلفیقی از آموزه‌های اسلامی عرضه نموده است. سیاست‌نامه نویسان عصر اسلامی اندیشه‌های متعلق به الگوی ملک‌داری ایرانی را بر اساس مقتضیات زمانه، با آموزه‌های اسلامی می‌آمیختند. حتی متعصب و متشرع‌ترین نویسندگان اندرزنامه، آنگاه که قصد پند دادن و آموختن آموزه‌های حکومتی به سلاطین داشتند، از سنت شاهی ایرانی بهره می‌جستند و آن را مغایر با اصول اسلامی نمی‌دانستند. از جمله مهم‌ترین سیاست‌نامه نویسان عصر سلجوقی، خواجه نظام‌الملک بود که با همه‌ی متشرع بودن، اندیشه‌ی شاهی ایرانی را به سلاطین سلجوقی تلقین می‌نمودند.

نظریه‌ی دیگری که در این دوره وجود داشت و بایستی نسبت سیاست‌نامه را با آن تبیین نمود، نظریه خلافت است. برخلاف سیاست‌نامه که دادگری را محور خود قرار داده است، نظریه‌ی خلافت مفهوم و واژه‌ی شریعت را محور قرار داده است. بر اساس این ایدئولوژی، خلیفه رهبر سیاسی و معنوی جامعه اسلامی بود و اختیارات سیاسی خود را طبق یک منشور به سلطان واگذار می‌نمود. سلطان نه برگزیده‌ی خداوند که نماینده شخص خلیفه بود؛ اما خواجه نظام الملک علیرغم روابط سیاسی با خلیفه، اما در عرصه‌ی ایدئولوژی که به بازپرداخت الگوی ملک‌داری ایرانی اقدام نمود، در سیاست‌نامه خلافت را نادیده گرفت. به همین دلیل در سیاست‌نامه خلافت جایگاهی ندارد. نظام الملک معتقد بود که شاه توسط خداوند برگزیده‌شده تا کارگزار او در زمین باشد. این نظریه‌ی با مفهوم خلافت اسلامی در تضاد است. در قرون نخستین اسلامی خلفا خود را جانشین خدا دانسته و با اعطای منشور حکومت، به فرمانروایان دیگر مشروعیت می‌دادند؛ اما نظام الملک در نظریات خود توجه چندانی به خلافت اسلامی ندارد و اگرچه حکایات زیادی از خلفا در جای‌جای سیاست‌نامه منقول است اما وی این حکایات و اقدامات خلفا را در امتداد الگوی ملک‌داری ایرانی ذکر نموده است.

نتیجه‌گیری

برپایه آنچه بیان شد کوئینتین اسکینر روش جدیدی در بررسی اندیشه سیاسی پدید آورد که تلفیقی از هرمنوتیک متن محور و زمینه محور بود. وی توجه خود را معطوف به «بار غیرگفتاری» کنش زبان‌شناختی و «کنش گفتاری مقصودرسان» گذاشت و روش خود در بررسی اندیشه سیاسی را در کتاب ماکیاولی بکار بست. بر اساس روش اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک، مهم‌ترین مؤلفه قصد وزیر بزرگ از نوشتن کتاب سیاست‌نامه و اینکه آن را در پاسخ به کدام مسأله‌ی محیط سیاسی و اجتماعی و گفتمانی زمانه خود نگاشته، می‌باشد. با کاربست روش‌شناسی اسکینر بر اندیشه‌ی سیاسی خواجه نظام الملک که مبتنی بر کنش گفتاری مقصودرسان است، تحریر کتاب سیاست‌نامه عملی قصد شده در جهت تضعیف نگرش ترکی تمرکزگرای و تقویت مبانی الگوی ملک‌داری ایرانی تمرکزگرا بود. نگرش ترکان در مورد حکومت، مبتنی بر چندگانگی کانون‌های قدرت و چپاول مردمان یکجانشین بود. نظام الملک با اقتباس از الگوی ملک‌داری ایرانی به ارائه اندرزهایی به سلطان ملک‌شاه سلجوقی اقدام نمود تا نگرش ترک‌نمان به حکومت را مردود نماید. وی در جهت مهار چندگانگی مراکز قدرت و تصمیم‌گیری، مؤلفه‌ی باستانی فرآیندی و گزینش الهی را طرح نمود. از سوی دیگر و در واکنش به چپاولگری امرای ترکمن، واژه‌ی دادگری را که در تاریخ و فرهنگ ایران پیش از اسلام اهمیت زیادی داشت، بازتعریف نموده و با سرنمون‌هایی از پادشاهان ایران باستان، محور کتاب سیاست‌نامه قرار داده و به سلطان ملک‌شاه عرضه نمود.

منابع

- ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۹۹۲م). المنتظم فی التاریخ الملوک و الامم، تحقیق محمد مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- اسکینر، کوئینتین. (۱۳۸۷). ماکیاولی، ترجمه عزت الله فولادوند، تهران: طرح نو.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۰). بر آمدن سلجوقیان: در سلجوقیان تألیف باسورث و دیگران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۱). تاریخ سیاسی و دودمانی سلجوقیان: در کتاب تاریخ ایران کیمبریج، ویراستار جی. آر. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- تولی، جیمز. (۱۳۸۳). روش‌شناسی اسکینر در تحلیل سیاسی، ترجمه غلامرضا بهروز لک، فصلنامه علوم سیاسی، ۲۸. <https://ensani.ir/fa/article/64121>
- جاحظ، ابوعثمان. (۱۳۲۸). التاج، ترجمه حبیب الله نوبخت، تهران: چاپ تابان.
- حسنین، عبدالنعیم محمد. (۱۳۸۹). ایران و عراق در عصر سلجوقی، ترجمه سید جمال موسوی و عبدالرحیم قنوت، اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۸۴). راه الصدور و آیه السورور، تصحیح محمد اقبال و محمد مینوی، تهران: امیرکبیر.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۴۶). اخبار الطوال، ترجمه صادق نشات، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- صدرالدین علی حسینی. (۱۹۳۳م). اخبار الدوله السلجوقیه، تصحیح محمد اقبال، لاهور: نشریات کلیه فنجاب.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۸۳). درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران: کویر.
- عهد اردشیر. (۱۳۴۸). پژوهنده احسان عباس، برگرداننده محمدعلی امام شوشتری، تهران: انجمن آثار ملی.

- غزالی، ابومحمد. (۱۳۵۱). نصیحه الملوك، تصحيح جلال الدين همایي، تهران: انجمن آثار ملی.
- کاشغری، محمود. (۱۳۸۳). دیوان لغات الترک، ترجمه حسین محمد زاده صدیق، تبریز: نشر اختر.
- کلوزنر، کارلا. (۱۳۸۱). دیوانسالاری در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- گردیزی، عبدالضحاک. (۱۳۸۴). تاریخ گردیزی، باهتمام رحیم رضازاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گروسه، رنه. (۱۳۷۹). امپراطوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسن میکده، تهران: علمی و فرهنگی.
- متحده، روی پرویز. (۱۳۸۸). اوضاع اجتماعی در دوره آل بویه، ترجمه مصباحی و یحیایی، مشهد: خانه آبی.
- مرتضوی، سید خدایار. (۱۳۸۶). تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کونتین اسکینر، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۳(۱)، ۱۵۹-۱۹۲.
https://www.ipsajournal.ir/article_42.html
- مرسلپور، محسن؛ و الهیاری، فریدون. (۱۳۸۷). سیاست مذهبی سلجوقیان کرمان، نشریه پژوهش‌های تاریخی، ۳(۳)، ۷۵-۹۲.
<https://ensani.ir/fa/article/178696/>
- نظام الملک طوسی (۱۳۸۴). سیاست‌نامه، بکوشش جعفر شعار، تهران: کتاب‌های جیبی.
- نوذری، حسینعلی؛ و پورخداقلی، مجید. (۱۳۸۹). روش‌شناسی مطالعه اندیشه سیاسی: متدولوژی کونتین اسکینر، فصلنامه علوم سیاسی، ۱۱، ۹۵-۱۱۹.
<https://sid.ir/paper/173995/fa>
- هندوشاه نخجوانی. (۱۳۵۷). تجارب السلف، بکوشش عباس اقبال، تهران: انتشارات طهوری.

References:

- Palonen, K. (2003). Quinten Skinner: politics and Rhetoric, Cambridge: Polity press.
- Skinner, Q. (2002). visions of politics, Cambridge: Cambridge university press.
- Tully, J. (1998). Meaning and context: Quinten Skinner and his critics, New Jersey: Princeton university press.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.